

OS USOS POLÍTICOS DA MEMORIA DA GUERRA CIVIL E A REPRESIÓN DURANTE O FRANQUISMO E A TRANSICIÓN POLÍTICA (*)

Julio Prada Rodríguez
Universidade de Vigo

Abstract: During the two first decades of the Francoism a collective memory of the civil war does not exist. A fractured memory exists on which it is constructed to the official memory of the civil war and the repression. From second half of the Sixties a process of approach of the memory of overcome winners takes place and. This process is not the result of a critical assumption of the past nor of an integrating consensus and without exclusions; it is a process directed from certain sectors of the power for which the aspirations of integration in Europe are incompatible with the maintenance of a fractured memory. During the political transition, the construction of an advisable official memory became the central element of praxis political. Its necessity was also assumed by good part of the intellectuals and the society, who adopted a well-taken care of equidistance that located in he himself moral plane to winners and won.

Key words: Historical memory, Francoism, repression, political transition.

Resumo: Durante as dúas primeiras décadas do franquismo non existe unha memoria colectiva da guerra civil. Existe unha memoria fracturada sobre a que se constrúe a memoria oficial da guerra civil e a represión. Desde a segunda metade dos anos sesenta prodúcese un proceso de aproximación da memoria de vencedores e vencidos. Este proceso non é o resultado dunha asunción crítica do pasado nin dun consenso integrador e sen exclusións; é un proceso dirixido desde certos sectores do poder para os que as aspiracións de integración en Europa resultan incompatibles co mantemento dunha memoria fracturada. Durante a transición política, a construción dunha memoria oficial convinte convertíuse no elemento central da praxe política. A súa necesidade foi tamén asumida por boa parte dos intelectuais e da sociedade, que adoptaron unha coidada equidistancia que situaba no mesmo plano moral a vencedores e vencidos.

Palabras chave: Memoria histórica, franquismo, represión, transición política.

(*) Este artigo forma parte do Proxecto de Investigación HUM 2007 - 61628 / His, que dirixe o profesor Jesús de Juana López

1. Introducción

Que o pasado, a historia e a memoria histórica son tres cousas ben diferentes é algo que non por obvio debe deixarse de sinalarse. Non todos os feitos do pasado son feitos históricos (Carr, 1961: 13), do mesmo xeito que a memoria histórica dunha colectividade non pode conformarse a partir da totalidade dos «feitos pasados» (non todo pasado é relevante) e nin sequera construírse nin operar con todos os «feitos históricos» (non todo suceso histórico posúe capacidade de proxección sobre o presente). Constatado isto, tampouco resulta ocioso lembrar que un dos recursos fundamentais que ten ao seu alcance o poder político —e non só o político— é a súa capacidade de influencia sobre a memoria social. E tampouco que, sobre todo nos nosos días, o potencial de influencia dun feito histórico sobre o devir dun país non depende tanto da súa natureza en si —xa non digamos se se trata de acontecementos que non foron vividos en primeira persoa polas diferentes xeracións que coexisten nun mesmo tempo e espazo— canto da súa capacidade suatoria ao servizo duns determinados intereses, sexan estes de elites, de corporacións, de colectivos, de comunidades ou do conxunto da sociedade.

Abordar o estudo da «memoria da guerra civil e da represión» e, en particular, da súa utilización política suscita non poucas dificultades de moi diversa índole. A non menor é determinar que memoria interéstanos analizar e en que momento concreto do xa longo proceso histórico que se abre a partir de 1939 dadas as súas evidentes discontinuidades. Non é o mesmo a «memoria colectiva» que a «individual», como tampouco o é a «vivencial» que a «construída» ou a «transmitida», nin a «memoria oficial» ten por que coincidir coa «dominante». Todas elas son coexistentes aínda que non coincidentes no tempo e no espazo, senón interrelacionadas e modificadas polo devir persoal e social. A «memoria colectiva» vén ser o conxunto de percepcións sociais compartidas do pasado ás que se lle adoita atribuír unha certa capacidade de influír sobre o presente¹. Como tal, “consta do recordo que ten unha comunidade da súa propia historia, así como das leccións e aprendizaxes que, máis ou menos conscientemente, extrae da mesma”; por conseguinte, “inclúe tanto o contido da memoria (recordo de acontecementos históricos específicos) como dos valores asociados á súa evocación (leccións e aprendizaxes históricas), modificados, frecuentemente, polas vicisitudes do presente” (Aguilar, 1996: 25)².

De aceptar a validez desta formulación, é difícil que podamos concluír a existencia dunha «memoria colectiva» da guerra civil e a represión compartida polas diferentes xeracións que dende entón sucedéronse, non xa en 1939 senón nin sequera nos nosos días. Parece evidente, por exemplo, que non será fácil atopar moitos puntos comúns entre os recordos concretos interiorizados, as pautas de comportamento e as leccións a eles asociados dun individuo de clase media-alta residente en O Carballiño, seguidor de Calvo Sotelo, que se presentou voluntario nunha unidade falanxista e regresou á súa casa vitorioso; e outro, da súa mesma idade, xornaleiro estremeño, dirixente local do PSOE e a Federación Nacional de Traballadores da Terra (FNTT), que ve como as columnas africanas asasinan ao seu pai e a dous dos seus irmáns en Badaxoz, consegue fuxir á zona republicana, é capturado, sentenciado a morte e finalmente indultado á pena inferior en grado pasando varios anos en prisión e outros moitos en liberdade

¹ Vid. os diferentes enfoques desta cuestión e os múltiples factores que interveñen na modulación destas percepcións sociais que aparecen nos traballos de Altet (coord.) (1998), Le Goff (1991), Ricoeur (2003), Ruiz-Vargas (comp.) (1997) e Todorov (2000 y 2002).

² A autora emprega indistintamente as expresións de «memoria colectiva», «histórica» e «social».

vixiada mentres contempla como o que resta da súa familia sofre continuas vexacións dunha parte dos seus veciños, enfróntase a un novo proceso incoado polo Tribunal de Responsabilidades Políticas da súa Rexión e soporta o bombardeo constante da propaganda franquista que lle recorda a súa condición de «vencido». Tampouco o serán os dunha muller violada e «rapada» por uns falanxistas por ser a compañeira dun «roxo» que os dun tradicionalista navarro cuxo avó falecese na última «carlistada» de 1872. E, seguramente, non serían os mesmos en 1940, 1965 ou 1978 para ningún dos nosos catro imaxinarios protagonistas, nin para tres individuos diferentes que en cada unha desas datas tivesen vinte anos.

Non se trata, a priori, de negar que non poida existir unha «memoria colectiva» cando a totalidade dos individuos non posúe a mesma memoria factual dun episodio histórico concreto que, loxicamente, está condicionado polas singularidades derivadas da clase, o sexo, a relixión, etc. Pero é difícil admitir que poida subsistir cando as evocacións do pasado son tan diferentes e mesmo antagónicas e as presuntas leccións e pautas de comportamento que se extraen das mesmas no presente non sempre son coincidentes, por máis que, certamente, sexan máis susceptibles de ser asumidas por unha colectividade. Tampouco que confundamos a posibilidade ou imposibilidade de alcanzar unha «memoria consensuada» coa «memoria colectiva» en si, pero é difícil aceptar que esta última teña algunha virtualidade cando os seus teóricos depositarios móstranse tan discrepantes no seu contido máis aló da xeración á que pertencen. En consecuencia, se descartamos a presenza dunha única «memoria colectiva», non podemos colixir que as leccións do pasado e as actitudes e os comportamentos do presente estean determinados unidireccionalmente como para o caso da transición e no sentido da moderación e o consenso defende P. Aguilar.

En realidade, a memoria ven ser un conxunto de representacións do pasado que presupoñen a existencia dun previo proceso de interpretación que interrelaciona pasado e presente; a imbricación resultante implica, como é lóxico, unha manipulación daquel que está condicionada por unha ampla gama de preconditionantes (valores, crenzas, ideoloxías, intereses, necesidades, expectativas...). A complexidade das sociedades modernas non se concilia facilmente cunha homoxeneización compartida deses factores que interveñen na reconstrución do pasado; por iso, necesariamente, non pode haber unha reconstrución unívoca nin unidireccional do pasado. Por conseguinte, tampouco hai unha única memoria na sociedade dende o momento en que cada grupo elabora aquela representación que mellor se adecúa ós seus valores e intereses, de modo que “esta pluralidade de memorias colectivas vinculadas coas relacións de poder e en conflito nunha sociedade”, fixan os límites da memoria social e das políticas da memoria (Sevillano, 2003: 298).

A dimensión xeracional é un primeiro elemento a considerar cando nos enfrontamos ao problema da existencia de varias «memorias colectivas». Cando Karl Mannheim apuntaba que unha xeración, pola súa ubicación nun tempo e un espazo comúns, achábase predisposta cara a unha forma particular de pensamento e experiencia e un tipo específico de acción historicamente relevante, tamén recoñecía a existencia de «unidades xeracionais» que extraían conclusións específicas das súas vivencias comúns. Dito doutro xeito: un determinado feito histórico transcendente é percibido, representado, interpretado e ata vivido de forma moi diferente en función deses condicionantes previos e coetáneos. Se unha xeración fose un “grupo de homes para os que o presente,

o pasado, o porvir, en canto horizontes da súa vida, teñen análogos alcances”, como sostén P. Garagorri (1970: 166), forzosamente haberíamos de concluír que a guerra civil española creou polo menos dúas xeracións distintas dende o momento que a interpretación do pasado, a representación do presente e o horizonte vital de ambos bandos non podía ser máis dispar.

En consecuencia, habería que aceptar a existencia de, como mínimo, dúas «memorias colectivas» marcadas pola, entón, indeleble condición de «vencedor» ou «vendido». Pero tamén habería que recoñecer que, no medio da irresistible polarización que parecía non deixar máis opción que a identificación cun ou outro bando, houbo quen se mantiveron nunha posición de relativa equidistancia sen que para eles a «memoria» da guerra e da represión provocase alteracións substanciais do seu devir cotián ou do seu horizonte vital, o cal é ben diferente a afirmar que as súas «consecuencias» non determinasen ambos. E á «memoria colectiva» destes, eses e aqueles aínda habería que sumar as múltiples «memorias autobiográficas» e as súas evidentes interrelacións varias.

Pero, constatado isto, o que non pode ocultarse é que o réxime franquista intentou, ata antes de culminar o seu proceso de institucionalización, converter en «oficial» e en «dominante» a interpretación do pasado, a representación do presente e o horizonte vital do bando vencedor. Analizar o proceso de construción de ambos tipos de «memoria» na zona nacional durante a guerra civil proporciona notables ensinanzas para comprender como se van a reconstruír durante a posguerra ata chegar a ser substancialmente coincidentes, pois só a memoria patrocinada polo poder tiña posibilidades de chegar ós medios de comunicación, que é o que define á segunda e a distingue da «memoria hexemónica», é dicir, a que prevalece na maior parte da sociedade con independencia de que a reflictan ou non os devanditos medios. Este intento de impoñer a súa particular «memoria» da guerra civil non quedou circunscrito á «reeducación» dos vencidos, senón que se estendeu as xeracións futuras. Para iso era preciso uniformizar os compoñentes esenciais daquilo que habería de transmitirse e, xa que logo, habería de ser herdado polas proxenies vindeiras, posto que se se lograba socializar con éxito a estas, «memoria oficial», «memoria dominante» e «memoria colectiva» estarían moi preto de homoxeneizarse á marxe de que nunca se dese unha imposible identificación plena.

En definitiva, o franquismo, dende o mesmo instante en que comeza o seu proceso de institucionalización, procurou acomodar o pasado ós seus intereses, como fai, en diverso grado e con diferentes obxectivos, todo réxime político. A guerra civil foi, ao longo de toda a súa historia, o fito referencial no que converxía a interpretación do pasado histórico de España en tanto que elemento xerador do novo réxime. Por iso mesmo a súa memoria planeou de forma obsesiva sobre a sociedade mentres non expirou o seu último alento; e cando o fixo a nivel institucional, seguiu proxectando a súa sombra sobre o novo edificio democrático que se pretendía construír. Agora ben, durante este longo proceso, os ingredientes que conformaron esa(s) memoria(s) non sempre foron os mesmos nin se mesturaron en idénticas proporcións. Do mesmo xeito que, «salva rerum substantia», non é o mesmo o franquismo en 1939 que en 1960, tampouco o é (son) a(s) memoria(s) do seu mito fundacional.

2. A «memoria fracturada»

O fracaso do golpe de Estado e a súa dexeneración en guerra civil constitúen o punto de partida para a elaboración de toda unha teoría xustificadora da sublevación militar, axiña transformada en «alzamento nacional». Ata entón, os documentos elaborados

polos rebeldes limitáronse a reactualizar os clásicos tópicos e lexitimacións ao uso convenientemente adaptados á realidade política e social do momento: denuncia da anarquía reinante, incapacidade, cando non complicidade, do poder público cos revolucionarios, ataques ao Exército e demais institutos armados, vulneración da Constitución, ameaza de desintegración da patria, sometemento do Goberno a un poder estranxeiro, etc.³. A Igrexa tivo un papel capital neste proceso, contribuíndo á creación dalgúns dos máis importantes elementos xustificativos do golpe que, xunto con aqueles, incorporáranse como fitos referenciais da memoria da guerra civil. De feito, a Igrexa engade á súa propia interpretación da guerra boa parte dos argumentos utilizados polos militares sublevados dende as primeiras horas, do mesmo xeito que os xenerais incorporarán ao seu propio discurso a dimensión relixiosa do conflito, inexistente nas primeiras alocucións e manifestos.

Por exemplo, na carta pastoral *As dúas cidades*, publicada o 30 de setembro de 1936 polo bispo de Salamanca Enrique Pla e Deniel, ademais de facer unha apoloxía do dereito de rebelión xustificando o alzamento polo perigo comunista que ameazaba á civilización cristiá, presentábase a guerra civil como o combate entre dúas concepcións da vida aprestadas para unha loita universal: a un lado a cidade terreal dos «sen Deus»; ao outro, «a cidade celeste dos fillos de Deus». Non estabamos, xa que logo, ante unha guerra civil senón ante unha «cruzada pola relixión, pola patria e pola civilización». A pastoral colectiva dos bispos do 1 de xullo de 1937 profundaría nesta liña, e aínda que dende o punto de vista doutrinal non ofrecía grandes novidades, pola súa repercusión internacional, resultou esencial para a lexitimación da sublevación ante millóns de católicos (Casanova, 2001: 77-81).

Con todo, quizá sexa a obra do P. Ignacio Menéndez Reigada a que mellor sintetice os principais elementos referenciais que a vitoria de Franco permitiu incorporar á memoria oficial da guerra civil: ilexitimidade do Goberno da Fronte Popular; carácter xusto, lexítimo e ata obrigatorio do alzamento en armas contra devandito Goberno; lexitimidade do Goberno nacional, que cumpre un deber patriótico, humanitario e relixioso; ilicitude de todo auxilio ao Goberno da Fronte Popular e de toda oposición ao Nacional; natureza defensiva da guerra polos crimes perpetrados a partir de febreiro de 1936 e anticipatoria da prevista e inminente revolución marxista; natureza santa da guerra, pois nela se ventila a existencia mesma da relixión e ata de toda a humanidade polo que representa de loita contra o comunismo⁴.

¿E que acontece coa represión desatada no bando nacional? Os bispos non deixarán de recoñecer que foi necesario empregar a violencia e o terror para que prevalecese a «cidade celeste dos fillos de Deus», pero o seu uso era perfectamente lexítimo en momentos nos que a España corrompida alzábase en armas contra os depositarios da súa verdadeira esencia. O sangue derramado era unha necesidade para extirpar da face da terra todos os males que a República trouxera consigo; mesmo cando se trataba de sangue inocente. Explicábao moi ben o bispo de Ourense, Florencio Cerviño

³ Todos estes elementos están presentes na alocución radiada de Franco dende Tetuán o 17 de xullo de 1936; na declaración-programa da Xunta de Defensa Nacional que publicaba o *El Heraldo De Aragón* o 25 de xullo, e logo de constatar o apoio que o golpe atopa nun sector da poboación que ingresa voluntariamente nas filas do Exército, fálase de que este actúa, co alento do pobo, coa intención de ocupar o poder ata “el restablecimiento de la paz auténtica, de la disciplina efectiva, del orden absoluto y del decoro nacional”; reproducidas en Díaz-Plaja (1986: 10-12 y 25-26).

⁴ Vid. a síntese das súas teses realizada polo P. Victorino Rodríguez en *Iglesia-Mundo*, nº 76, 25-VII-1974; cit. en Alarcón (1978²: 52-55).

González, coa súa ocorrente distinción entre o pecado individual e o de natureza social. O primeiro é resultado do exercicio da liberdade humana polo que, de non ser expiado a través do arrepentimiento, non ten máis transcendencia que a adecuada sanción no xuízo divino; pero o pecado social, aquel que para o súa perpetración precisa do concurso de moitos, xa sexa por “calculo y estudio común y con todos los refinamientos de la malicia eficazmente auxiliada por los resortes del poder (...) o fuese por pasividad consciente y egoísta”, se non ha de quedar impune, debe ser castigado “hasta con el aniquilamiento de la nación que el pecado hizo suyo”. Por iso é xusto que “los hijos hayan de sufrir las consecuencias de los pecados de los padres (...) y [que] ciudadanos inocentes no pued[an] quedar exentos de las calamidades públicas que el señor envía, y aún tener que gustar los frutos malditos preparados en mala hora por jefes y gobiernos criminales”⁵. Dito doutro xeito: os desastres da guerra non son senón a consecuencia do pecado colectivo que posibilitou a proclamación da República; xa que logo, poucos eran os que non podían ser considerados responsables de contribuír, directa ou indirectamente, por acción ou omisión, a desatar a xusta ira do Altísimo sobre a sufrida España.

E tampouco dende o lado do incipiente Estado franquista foise á zaga en procura de deixar sentadas xustificacións e lexitimacións. O 21 de decembro de 1938 e o 15 de febreiro de 1939 os respectivos Boletíns Oficiais publicaban dúas ordes asinadas por Serrano Suñer polas que, respectivamente, creábase unha Comisión e dábanse as normas para o seu funcionamento. Esta Comisión, da que formaban parte maxistrados do Tribunal Supremo, membros da Academia de Xurisprudencia, académicos da de Ciencias Morais e Políticas, catedráticos de Dereito Internacional, letrados do Consello de Estado, deputados, ex ministros, catedráticos de Dereito Penal, membros do Corpo Xurídico Militar, etc., elaborou o famoso «Ditame da Comisión sobre ilexitimidade de Poderes actuantes en 18 de xullo de 1936», cuxos razoamentos non son moi diferentes ós xa expostos, profundando, iso si, na idea da ilexitimidade do goberno da Fronte Popular: ilexitimidade tanto de orixe (unhas eleccións falseadas e unha maioría parlamentaria produto da manipulación das resolucións da Comisión de Actas) como de exercicio (lonxe de resolver os problemas que tiña aberto o país planeaba a súa completa destrución e sometemento ós ditados dun poder estranxeiro).

A estes argumentos uníranse os derivados da actuación das «turbas roxas» nas zonas que retiveron baixo o seu control ata ser gañadas para a España de Franco: asasinatos inxustificadas, destrución do rico patrimonio nacional, imperio da barbarie... Máis especificamente no que atinxe á represión republicana, darase por sentado que fora o resultado do “procedimiento jurídicamente inconstitucional y moralmente incalificable, del armamento del pueblo, creación de Tribunales Populares y proclamación de la anarquía revolucionaria, hechos equivalentes a «patente de corso» otorgada por la convalidación de los (...) miles de asesinatos cometidos, cuya responsabilidad recae plenamente sobre los que los instigaron, consintieron y dejaron sin castigo” (1939: 75).

A Causa Xeral, cuxa instrución formouse a partir do Decreto de 26 de abril de 1940 polo que se ordenaba á Fiscalía do Tribunal Supremo a súa incoación a fin de reunir “las pruebas de los hechos delictivos cometidos en todo el territorio nacional durante la dominación roja y que permita apreciar en conjunto de delincuencia habida en cuanto a su preparación, extensión, intensidad, organización, procedimientos, inspiración y dirección” (art. 1.º), continuaría nesta liña de mostrar ao mundo as atrocidades

⁵ Boletín Oficial Eclesiástico del Obispado de Orense (BOEOO), 23-II-1939, pp. 41 e ss.

cometidas na España vermella. Pero tamén, especialmente a partir do axuste organizativo de outubro de 1940 e sen abandonar a súa finalidade represivo-policial, “convértese nun mecanismo moito máis refinado con vistas a facer da represión ideolóxica (...)”, cobrando o aspecto propagandístico “unha considerable importancia nas actuacións da instrución” (Gil Vico, 1998: 180)⁶. Os primeiros avances informativos das pescudas realizadas, que verían xa a luz en decembro de 1943 no volume *La Dominación Roja en España*, o mesmo que as sucesivas publicacións, evidencian claramente o interese propagandístico e os esforzos do réxime para documentar o carácter providencial da sublevación; do mesmo xeito que no Proxecto de reorganización de 1951 aínda están moi presentes os servizos que este instrumento prestou ao franquismo en canto “á definitiva condenación de todo un réxime político” (Gil Vico, 1998: 185). Xa que logo, non pode descoñecerse o papel deste macroproceso para asentarse na colectividade algúns deses elementos referenciais da memoria oficial da guerra civil, un intento paralelo ao afán inquisitorial de esixir responsabilidades a media España coma se se tratase de dúas caras da mesma moeda⁷.

Tan importantes como os ingredientes da memoria oficial da guerra son os seus mecanismos de difusión, pois, ao cabo, da súa capacidade para calar nos cidadáns vai depender que tal memoria convértase en dominante no conxunto da sociedade e non só no colectivo dos incondicionais. Excede das pretensións deste traballo entrar na análise, sequera superficial, de todos eles, polo que nos limitaremos a citar parte do seu amplo elenco. Por unha banda, habería que aludir a algunhas das máis clásicas instancias reprodutivas da ideolóxica oficial: a escola, a prensa, a propaganda⁸, a dobre censura cultural —a militar, que non sería eliminada ata 1964, e a civil—, a historiografía, a armazón legislativa⁹, o rol desempeñado por algunhas institucións —pensemos,

⁶ O seu obxectivo lexitimador e o uso propagandístico para desprestixiar ao réxime político republicano tamén foi destacado por Duch Plana (1996: 231).

⁷ As primeiras análises destas fontes desde o punto de vista da súa utilidade historiográfica foron realizadas por Sánchez Recio e Santacreu Soler (1986). En xeral, as críticas céntranse nas peculiaridades que rodearon á súa elaboración, a parcialidade dos seus contidos, o feito de fundamentar no testemuño de vítimas directas ou indirectas da represión e a violencia republicana e a súa finalidade propagandística e xustificativa, así como nos numerosos erros que presentan varias das súas pezas. Algúns exemplos dos resultados obtidos a partir dela en González Martínez (1993a e 1993b), Ortiz de las Heras (1996), Reig Tapia (1979), Sánchez Recio (1993), Solé i Sabaté (1993) e Vilar (1987).

⁸ G. Sánchez sostén que o franquismo manexou ao seu antollo a *propaganda*, termo de significación moi ampla “xa que con ela o franquismo pretendía proxectar sobre a poboación española a súa imaxe máis atractiva e práctica para ampliar o nivel de aceptación e, en definitiva, o de consenso”; incluíría, por conseguinte, “(...) aparte das actividades de captación de adeptos, mobilización e mantemento da militancia e a adhesión, outras de raíces máis fondas e de repercusións máis duradeiras, como as do moldeamento da educación e a cultura que se transmite ás xeracións novas e mozas”, para o cal contou cos organismos e funcionarios destinados a esta actividade e co apoio da xerarquía e o clero. Sostén, asemade, que “Diante da forte presión propagandística e ideolóxica que exercía o franquismo, a poboación española estivo indefensa en boa medida; polo que ou ben asumiu tal presión en distintos graos ou caeu na *apatía* política”. A finalidade principal desta presión propagandística “era ensanchar a canle do consenso entre a poboación e o réxime nun sentido non democrático, xa que aquela non interviñera absolutamente na definición dos seus termos” (Sánchez Recio, 1999: 38-39). Vid., asemade, Sevillano Calero (1998).

⁹ Pode verse con claridade, por exemplo, no goleo e na xustificación dos sucesivos indultos, sen que a palabra «amnistía» (que, a diferenza do indulto refírese ao delito, que se ten por non cometido extinguíndose a pena e todos os seus efectos, mentres que aquel afecta á pena, quedando subsistente o delito e as responsabilidades civís que del se derivan), da que si podería inferirse unha vontade de reconciliación, apareza en ningún momento; de feito, non o fará ata a Lei aprobada o 30 de xullo de 1976 e ata o 15 de outubro de 1977 non se fixo extensiva a todos os actos con intencionalidade política, calquera que fose o seu resultado, incluídos, por certo, os delitos e faltas cometidos por funcionarios e axentes da orde da ditadura na persecución de tales actos e contra o exercicio dos dereitos das persoas.

por exemplo, nas campañas do SEU (Ruiz Carnicer, 1996), o *Frente de Juventudes* (Sáez Marín, 1988) ou a Irmandade de Cabaleiros Mutilados ou no significado daqueles exames e aquelas «oposicións patrióticas» que converteron á Administración nunha especie de botín de guerra (Chueca, 1983: 89) e aseguraron a lealdade primaria dunha burocracia servil e escasamente competente—, etc. Por outro, esa pléiade de manifestacións que, seguindo a terminoloxía de P. Nora (1984), constituían outros tantos «lugares da memoria» destinados a autoafirmar, perpetuar e converter en omnipresentes os diferentes elementos alusivos á «lexitimidade de orixe» e de «conquista» do réxime: as lápidas nas igrexas cos caídos do bando nacional encabezados por José Antonio, as rúas dedicadas ós heroes locais e nacionais da sublevación, os incontables monumentos, as numerosas inauguracións de toda clase de obras e infraestruturas que, especialmente ao longo dos corenta e cincuenta, ían acompañadas de inequívocas referencias á vitoria, ata toda a simboloxía que rodeaba ás conmemoracións do 18 de xullo, o 1 de abril, o 1 de outubro, o 17 de abril ou o 29 de outubro, etc.

Non son estes, dende logo, os elementos referenciais da memoria da guerra civil que compartían os vencidos, a quen o réxime vai negar toda capacidade de expresión e de proxección social. Unha memoria, xa que logo, silenciada pola represión e a censura. Non só a que aplica e impón o réxime franquista, senón a autoinducida do vencido que oculta a súa militancia, a súa loita, o seu castigo, en definitiva, o seu pasado, para preservar ós seus fillos dunha estigmatización aínda máis intensa; a daqueles que suman ao castigo inflixido a condena dun exilio interior do que non sempre se ten posibilidades de escapar aínda que sempre haxa quen o consegue.

Sinteticemos. Non hai dúbida que a memoria proporciona poder dende o momento en que pode controlar e crear lazos de submisión; un poder que, sobre todo, “é unha forma de submisión a cambio do silencio” (Casanova Nuez, 2000: 318). En verdade acertaron os que consideraron que o 1 de abril de 1939 se inflixira unha derrota histórica a todo o que representaba a República, porque só é derrota histórica aquela cuxos efectos prólonganse durante xeracións. A incuestionable vitoria dos exércitos de Franco sentenza definitivamente nos campos de batalla o dereito a determinar a interpretación política da mesma España. Nese momento pódese dar case por concluído o proceso de elaboración dos elementos constitutivos do que será o gran mito fundacional do franquismo ao longo de toda a súa historia e das ideas-forza que presidirán a utilización política da súa memoria durante as súas dúas primeiras décadas: o alzamento foi inevitable, necesario, xusto, lexítimo e puramente defensivo; destas e daqueles deriva-se, de forma natural, a deslexitimación do liberalismo e da democracia e, por extensión, dos valores que os definen en contraposición á unidade nacional e relixiosa do bando vencedor. E xunto a tales elementos e ideas-forza, os que rodean á figura do caudillo providencial, responsable só ante Deus e ante a historia, cuxa lexitimidade, coidadosamente construída en base á mestura de elementos tradicionais e carismáticos, vai máis aló da do propio réxime¹⁰.

Estes son os principios esenciais ao redor dos cales constrúese e difúndese, a través dos múltiples mecanismos sinalados, a «memoria oficial» da guerra; a «memoria dos vencedores», completamente antagónica coa que do mesmo fito referencial teñen os vencidos, a cal non terá máis proxección que o exilio interior dos seus protagonistas

¹⁰ Cfr. a crítica á mitoloxía política franquista e as reflexións sobre a memoria e a historia de Reig Tapia (1999: 317 e ss.).

e, nalgúns casos, o estreito círculo familiar ou o contorno íntimo daqueles cos que se comparte o sino dos derrotados.

Por conseguinte, durante as dúas primeiras décadas do franquismo non pode falarse con propiedade da existencia dunha «memoria colectiva» da guerra civil. O que hai é unha «memoria dividida», «fendida»; en realidade poderíamos dicir que multifracturada, posto que as liñas de fractura son múltiples, aínda que a principal delas sexa a que xorde do feito de que o resultado da contenda sitúe a un no campo dos vencedores ou no dos vencidos. E sobre eses fragmentos de memoria emerxe a todopoderosa memoria oficial, que é a dos triunfadores no campo de batalla; a memoria que os diferentes mecanismos de reprodución social do réxime encargáranse de converter en dominante por múltiples vías.

3. A «memoria responsable» ou a «aproximación das memorias»

Sinalamos que, dende os seus inicios, o réxime franquista preocupouse tamén por construír o que poderíamos denominar unha «lexitimación historiográfica», favorecendo a publicación dunha serie de obras que recollían e (re)construían os argumentos esenciais do discurso inicial sobre a sublevación e a partir dos cales foise configurando a «historia oficial» que logo recollíase nos libros de texto dos escolares da época. As achegas de L. Getino (1937), J. Pemartín (1938) ou F. Bertrán (1939) anticipan a máis acabada expresión daqueles primeiros traballos: a monumental *Historia de la Cruzada* de J. Arrarás (1940-44). Paralelamente, publicistas de diferentes rexións esforzábanse en destacar as achegas que a súa terra realizara á causa nacional, e así xurdiron, polo que a Galicia se refíre, obras como as de E. Galo (1937), M. Silva Ferreiro (1938) e L. Moure Mariño (1939).

Numerosos traballos continuaron profundando nesta liña interpretativa e discursiva ao longo dos anos cincuenta e sesenta. Aínda en setembro de 1961 Joaquín Pérez Madrigal concluía unha das súas múltiples obras afirmando que “En 1936, a la abyección frente-populista, a la infamia del Estado filosoviético, le dieron la réplica, santa y legítima, al mando del General Franco, miles y miles de Oficiales como Ruíz, Daoíz y Velarde, patriotas y soldados excelsos que combatieron y murieron por la Independencia de su patria, y la conquistaron, no infringiendo las leyes ni derrocando Estados, ni formando facciones, ni constituyendo «fascios», ni encendiendo rebeldías; que combatieron y murieron para restituir en Dios la fuente del Poder, mediante la persecución y el castigo de los quisieron fundarlo, sobre los escombros de una España despedazada, en el seno jadeante de la horda y en el perjurio y la traición de sus capataces” (Pérez Madrigal, 1961: 533).

Mais, a mediados desta última década, vaise producir un cambio significativo na forma de entender e presentar esa «historia oficial»; o que poderíamos denominar o tránsito da «cruzada» á «guerra de España», tendo en conta que parece que se quere seguir negándolle o carácter de «civil». En 1965 creouse a Sección de estudos sobre a guerra de España, dependente do Ministerio de Información e Turismo, con intención de contrarrestar o ascendente que empezaban a ter as publicacións estranxeiras sobre a guerra civil introducidas clandestinamente en España, en particular a obra de G. Jackson (1965). Baixo a dirección de Ricardo de la Cierva, este organismo oficial fomentaría, sen renunciar á visión laudatoria e apoloxética do réxime, unha interpretación máis aséptica e menos nesgada do conflito: utilización de fontes republicanas, maior preocupación polo rigor e a pretendida obxectividade, menores concesións ao maniqueísmo e ao unilateralismo, certa comprensión cara aos vencidos, etc.

Esta nova lectura da guerra, da que tamén participarían outros historiadores como V. Palacio Atard e R. Salas Larrazábal¹¹, non só resultaba máis facilmente «exportable» senón que satisfacía en maior medida as expectativas respecto da «historia oficial» dun sector cuantitativa e cualitativamente cada vez máis importante da sociedade española; un sector para o que a procura do «porqué» substituíra á obsesión polo «como» que marcaba a memoria autobiográfica dos seus proxenitores. Dende este punto de vista non cabe dúbida que significou un paso importante na dirección da futura reconciliación, que ademais estenderíase a aspectos especialmente sensibles como o da represión: o recoñecemento de que en ambas zonas se perpetraron crimes anticipou a idea da asunción dunha responsabilidade colectiva que cobrou forza xa en pleno tardofranquismo. Así, por exemplo, o citado R. Salas Larrazábal (1973: 455) chegaría a afirmar que “Sen dúbida, a responsabilidade do que sucedía nun e outro campo era colectiva, recaía e recae sobre todos os españois e se compendia nos dirixentes de ambos bandos, ben por acción ou ben por omisión, pois a omisión era consentimento cando non compracencia. A vida humana deixara de ser respectable e respectada”.

As transformacións no discurso oficial, o cine —é moi significativo o «cine de reconciliación que nace a principios dos sesenta— e a propia revisión historiográfica da «Cruzada» coaduxeron a reducir a enorme brecha que separaba a «memoria oficial» da «memoria individual» de cando menos media España. Que o discurso do «todos fomos culpables» e «as atrocidades non foron patrimonio exclusivo dun bando» se fose abrindo camiño lentamente axudou a crear as condicións necesarias para que, morto Franco, non existise unha contradición insalvable, un antagonismo irreductible, entre ambas memorias. Ata, psicolxicamente, os que foran permanentemente estigmatizados pola propaganda oficial, os que foran sinalados como os únicos culpables da guerra ou, simplemente, educados en que a orde natural das cousas era a dos vencedores, onde o resultado importa máis que o feito en si, víanse agora impelidos a unha minoración no «plus de rexeitamento» cara a un réxime cuxo discurso percibían agora máis cargado de matices e iso, en lóxica correspondencia, debía ir acompañado da modulación do propio; da, en definitiva, (re)construción dunha memoria responsable, xuízosa e sensata en aras do mantemento da paz.

Agora ben, estes cambios na reconstrución dos fitos referenciais da «memoria oficial» en torno á guerra civil non xorden da nada nin son o produto dunha evolución autónoma e incondicionada do réxime, da súa «xenerosidade» ou afán reconciliador. Son o resultado das profundas transformacións económicas, sociais e culturais que se están operando no Estado español nos máis diversos ámbitos, da necesidade de crear as condicións para mantelas e da propia substitución xeracional que fai que aquel carácter heroico con que se revestiu nun principio perda gran parte do seu sentido para os máis novos, máis proclives a resaltar a súa dimensión fratricida. E iso é o que obriga ao réxime a insistir cada vez máis na «lexitimidade do seu exercicio» sen declinar da «lexitimidade de orixe» que marcara de forma exclusiva a etapa anterior. Non se renuncia a utilizar o pasado como arma política —especialmente a nivel interno—, pero o discurso faise máis matizado e os seus indubidables logros en materia económica pódense ir esgrimindo como un elemento máis da súa propia necesidade histórica. O papel dos tecnócratas resulta esencial neste punto: trala súa prédica de apoliticismo superador

¹¹ Cfr. as tres series e o primeiro anexo dos famosos *Cuadernos bibliográficos de la guerra de España (1936-1939)* publicados entre 1966 e 1970 pola Universidade Complutense de Madrid ó coidado dos tres historiadores.

dos anacronismos ideolóxicos escóndese o intento de manter a esencia política do réxime —que mellor para os seus obxectivos que un réxime autoritario no contexto dunha economía escasamente competitiva no contexto internacional— mentres no ámbito económico desaparecía calquera veleidade autárquica, sen que iso significase o final da intervención do Estado.

J. Me Maravall (1978) explicaba como a relaxación da censura permitira que novas lecturas da guerra civil chegasen ós cidadáns, os cales acollíanas favorablemente malia que non coincidían co que naquel momento era a «visión oficial» na que se lles intentou socializar; obviamente, isto só podía explicarse por unha maior coincidencia cos seus propios recordos, fosen vivenciais ou adquiridos. É dicir, porque a brecha que separaba as súas memorias autobiográficas individuais ou a (re)construción particular alcanzada polos que non a viviron en primeira persoa a través do acceso a canles diferentes ás oficiais era substantivamente menor á que provocaba a súa confrontación coa «memoria oficial». Esta constatación, da que forzosamente tiñan que ser conscientes as instancias decisorias do réxime, é a que tamén impulsa á introdución dun cada vez maior número de matices no vello discurso oficial; matices que nunca serán dunha entidade tal que a súa adopción implicase a forzosa descualificación do antigo, senón que terán, como sinalaba P. Aguilar (1996: 64), un carácter complementario.

A campaña dos 25 anos de paz, auspiciada por unha parte importante da clase política do réxime, é, quizais, a mellor expresión das novas realidades que se van abrindo paso lentamente no discurso oficial do réxime; a constatación de que o espírito de cruzada cede o seu protagonismo ao ideal de pacificación, aínda que para lograr a segunda fose necesaria unha sanguenta guerra. É moi significativo, por exemplo, que en diante o énfase posto na «vitoria» que se conmemoraba cada 1 de abril trate de conciliarse coa celebración do longo período de «paz» e prosperidade de que gozaban os españois por primeira vez na súa historia, que son os grandes protagonistas da campaña. Sexa como for, o discurso político franquista —e non só o relacionado coa guerra civil— acentuará a tendencia a mesturar retoricamente elementos que unhas veces remiten á simboloxía herdada da etapa anterior e outras ás novas formulacións; iso, xunto coas calculadas doses de ambigüidade e falta de concreción de que adoitaba facer gala en tantos aspectos, favorecerá que o réxime conserve o beneplácito de boa parte dos apoios sociais que o elevaron —coa significativa excepción dunha parte da Igrexa Católica interesada en marcar progresivamente distancias fronte ao Estado e á marxe das inevitables individualidades— á vez que trataba de atraerse, sequera a neutralidade, de amplos sectores da poboación.

O Decreto-lei de 31 de marzo de 1969 (BOE de 1 de abril) polo que prescribían todos os delitos cometidos con anterioridade ao 1 de abril de 1939 e referíase a «Guerra de Liberación» como “unha loita entre irmáns, unidos hoxe na afirmación dunha España común máis representativa” e destacaba a “convivencia pacífica dos españois durante os últimos trinta anos” como un elemento máis de lexitimidade do Movemento, foi a expresión xurídica máis acabada desta nova linguaxe. O acento na reconciliación substituíu así ao discurso da «redención», da «recuperación» para a España nacional do vencido trala oportuna expiación da culpa e o debido adoutrinamento que inspirara os anos da posguerra.

Tras constatar a imposibilidade de derrubar ao réxime co apoio das potencias aliadas e a loita guerrilleira e logo dun longo debate que se prolongaría durante a primeira

metade dos anos cincuenta, o PCE lanzaba en 1956 a súa política de reconciliación nacional. O réxime reaccionou por boca da Secretaría Xeral do Movemento co clásico discurso oficial que situaba ao caudillo como o verdadeiro artífice da reconciliación nacional fronte ao revanchismo e a “consigna política encuberta” de que facían gala os grupos políticos do exilio.

As conclusións do «contubernio de Munich», que reuniu nesta cidade alemá a distintos sectores da oposición moderada ao franquismo do interior e do exilio entre os días 5 e 8 de xuño de 1962, camiñaban na mesma dirección: superación das divisións internas, reconciliación nacional, evolución gradual cara ao establecemento de institucións representativas e democráticas, renuncia ao emprego da violencia para a consecución de obxectivos políticos, etc.¹². A desmesurada reacción do réxime (desterro e exilio voluntario dunha parte dos reunidos, desprestixio dos asistentes, organización dunha furibunda campaña de prensa de condena, equiparación do significado do Pacto de San Sebastián de agosto de 1930 concluído polos causantes da guerra co «contubernio»...) foi acompañada dunha recuperación do discurso maniqueo da Guerra Civil que parecía que perdera parte da súa intensidade. Probablemente a principal razón diso haxa que buscala na necesidade de subliñar a súa propia «lexitimidade histórica» fronte ao perigo que representaba que unha parte dos vencedores fixese bandeira do discurso da reconciliación e chegase a acordos con outro sector do exilio para esixir a recuperación da democracia por vías pacíficas.

Certamente o réxime temía as repercusións internacionais do Congreso —en particular para o seu intento de achegamento a Europa— e seguía precisando insistir na súa «lexitimidade de orixe» ademais de en na «lexitimidade de exercicio» que lle aportaban os seus, aínda, escasos logros en materia económica; por iso, calquera intento de menoscabar esta última despoñíndolo do seu significado orixinario de mito fundacional á guerra civil non podía contar senón coa súa firme oposición, o cal certamente contribúe a explicar o desproporcionado da reacción (Pórtea, 1992: 414; Aguilar, 1996: 160). Pero tampouco podía permitir que o exilio republicano se apropiase da idea da reconciliación co concurso de persoas comodamente instaladas no entorno do réxime restándolle argumentos á hora de xustificar a súa perpetuación como mellor garantía para evitar unha nova e irreparable fractura. O esforzo propagandístico desenvolvido con ocasión da xa comentada campaña dos 25 anos de paz demostra que a clase política máis aperturista era a primeira interesada en facer aparecer ao réxime como o principal garante da paz e a estabilidade, pero tamén como a máis sólida garantía dun impulso integrador sen sobresaltos sen que tampouco lle tremese a man á hora de executar a súa particular xustiza, como xa se tivo ocasión de comprobar un ano atrás coa execución do dirixente comunista Julián Grimau García por supostos «crimes» cometidos durante a guerra.

Se o esencial da «memoria colectiva» fose a existencia de “algún tipo de consenso ao redor das ensinanzas que cabe extraer do devandito recordo” máis que o contido da propia memoria do obxecto recordado, como parece soste P. Aguilar (1996: 33), semella que é en torno a mediados dos anos sesenta cando poden detectarse os primeiros indicios de que se camiña cara a ese presunto «consenso». Mais con dúas matizacións respecto diso: a primeira, que segue sen existir unha única memoria colectiva da guerra, polo que só cabe falar dunha certa converxencia entre as, polo menos,

¹² Sobre o «contubernio» cfr. a narración de Álvarez de Miranda (1985) e Satrústegui (1993) e as páxinas que lle dedica La Porte (1992: 413 y ss.); a «interpretación oficial» da reunión en (1962), *Contra la paz de España...*

dúas memorias antagónicas herdadas da etapa anterior; a segunda, que ese «consenso» non pode entenderse en sentido formal, é dicir, como algo ao que se chega de común acordo entre as partes, senón que se alcanza a través dunha evolución autónoma, pero converxente, entre as devanditas memorias.

O que se produce, xa que logo, é un avance cara á construción de dúas memorias da guerra civil nas que as liñas de fractura están menos marcadas e existe unha menor discordancia en torno ás leccións que cabería que extraer da mesma. O réxime, dende principios dos anos sesenta, comeza a asociar deliberadamente o recordo da guerra á estabilidade política, a paz social, a unidade nacional, o progreso económico e a elevación do nivel de vida como apunta acertadamente P. Aguilar (1996: 57); pero non se esquece de remarcar que ese «próspero» presente fora posible grazas á eficaz acción cirúrxica que significou a guerra civil, a cal permitiu extirpar de raíz todo canto de «antipatria» opúñase á eficaz acción salvadora do réxime. Dito doutro xeito, as profundas transformacións sociais e económicas dos anos sesenta —cuxa valoración para os españois de entón só podía ser positiva en función das súas propias memorias autobiográficas— eran a demostración palpable de que o alzamento non só fora «lexítimo» por todos os argumentos utilizados durante a guerra e a primeira posguerra, senón tamén «necesario» para alcanzar a prosperidade material que se gozaba daquela.

Do lado dos vencidos, aínda máis importante que a política de reconciliación nacional do PCE e que as propostas dunha transición á democracia pacífica e consensuada por parte da oposición presente no «contubernio de Munich», foi a socialización de boa parte dos españois nos parámetros marcados polo máis matizado discurso político franquista a través das diferentes instancias de reprodución social. Deste xeito, fronte á exclusión e á negación da memoria dos vencidos características da etapa anterior, produciuse o que poderíamos denominar unha aproximación das memorias resultado dese dobre proceso concorrente. O elemento decisivo de converxencia, á marxe das máis matizadas aproximacións na valoración concreta dos feitos que conduciron á guerra civil e da responsabilidade duns e outros na implementación da represión, vai ser a incorporación por ambas as dúas dunha percepción compartida: a percepción de que «aquilo non podía volver repetirse».

Por suposto que o discurso político franquista, como temos reiterado, seguiu estando cargado de inequívocas referencias ás ideas-forza ao redor das cales se construíu no seu día o principio de «lexitimidade de orixe», especialmente en conmemoracións máis ou menos significadas e en conxunturas máis ou menos adversas¹³. Naturalmente que, ata dentro dun mesmo texto, é frecuente que se mesturen ambos tipos de discurso e só o obsesivamente maniqueo do anterior permite documentar como avance o que sen tales referencias seguiría sendo un exercicio de exclusión. Non podía ser doutro xeito cando nas devanditas referencias residían a súa «lexitimidade» e a súa «necesidade» histórica de orixe e de exercicio, e no mantemento desta tensión estaba a razón de ser da súa permanencia. Pero eses matices, unidos á obsesiva e omnipresente evocación traumática da guerra e ao medo inculcado á súa posible repetición, especialmente entre os que non a viviron, contribuíron a que a profunda fractura social que supuxera a guerra civil fose un pouco menos fonda; o de menos, neste caso, é que ese

¹³ Non era esta a opinión de J. L. Cebrián (1986), para o cal a unilateralidade das versións que o franquismo prodigou e a redundancia da súa argumentación foron as que contribuíron ó rexeitamento duna visión partidista dos feitos e á creación dunha conciencia colectiva que rexeitaba, antes que calquera outra cousa, a posibilidade de repetir aquel horror.

non fose o principal obxectivo da súa posta en práctica, que seguiu sendo durante toda a súa existencia a súa propia continuidade e a dos seus intentos de perpetuación.

Xa que logo, a aproximación das memorias en aras da construción desa memoria responsable non é, de ningún xeito, resultado dunha asunción crítica, responsable e voluntaria do pasado nin dun consenso integrador e sen exclusións. É un proceso de converxencia que, polo que aos vencedores se refire, está dirixido dende certas esferas do poder e dende os seus contornos e é alentado polos sectores sociais máis conscientes á hora de percibir que un desenvolvemento económico e social sostido no horizonte europeo non é compatible co mantemento dunha memoria fracturada e as políticas de lexitimación que dela se derivan; e no que aos vencidos atinxe, resulta tanto da súa socialización polo réxime como dos cambios operados na súa percepción da realidade española e do camiño a seguir para a recuperación da democracia. Un proceso que, en fin, arrastraba aínda numerosas taras na medida en que se asenta na existencia de múltiples negacións, silencios e exclusións.

4. A «memoria adecuada»

Durante a transición política, a construción dunha memoria oficial «adecuada» ou «conveniente», converteuse nun elemento central do discurso e a praxe política; unha memoria que satisfíxese á maioría e xeráse os menos rexeitamentos posibles en coherencia co obxectivo final proposto. A súa pertinencia e necesidade foi asumida tamén por boa parte dos intelectuais, que adoptaron unha coidada equidistancia que situaba no mesmo plano moral a vencedores e vencidos. A “invención da España democrática” da que falaba V. Pérez (1991) tivo moito que ver coa memoria da guerra civil e o abandono de toda interpretación maniquea da mesma, buscando deliberadamente, agora si, a reconciliación nacional e a superación de enfrontamentos e tensións seculares. Deste xeito continuouse traballando na dirección xa apuntada dos «excesos e a culpabilidade compartidos» para profundar no achegamento entre as memorias outrora antagónicas. Da culpabilidade global á irresponsabilidade colectiva no medio da tolemia desatada non había máis que un paso e iso conduciu a que, ata a nivel historiográfico, non resultase «politicamente correcto» analizar, por exemplo, que parte de responsabilidade correspondíalle a cada bando. Como consecuencia, en opinión de M. Ortiz, “impúxose un tipo de historiografía da reconciliación que favorece a consolidación das formas vixentes de dominación social. O reparto equitativo de responsabilidades como apriorístico explicativo xa non serve para nada. É necesario cambiar aquela memoria interesada que a ditadura legounos e que o comezo da democracia consolidou. Non hai falsidade maior que dicir que todos fomos vítimas ou que todos fomos culpables. (...) Todos non foron culpables, pero si todos somos responsables da memoria” (Ortiz Heras, 2000:17).

O soado «consenso» ao que chegaron as distintas forzas políticas empuxaba na mesma dirección: se por primeira vez na historia os españois foran quen de chegar a un acordo que non excluía a unha porcentaxe importante da poboación e co que a gran maioría sentíase representado, non resultaba aceptable insistir naquelas referencias da memoria que puidesen contribuír a unha nova fractura social. En definitiva, profúndase, en primeiro lugar, nas políticas da memoria responsable herdadas da etapa anterior, que agora vense favorecidas polo relativamente longo prazo transcorrido dende o final da guerra e a non menos traumática inmediata posguerra; algo que, loxicamente, favoreceu a socialización dos que non creceran durante aqueles anos e posuían unha imaxe da guerra civil e a represión matizada por múltiples fontes, xa fosen «oficiais», familiares ou de calquera outra procedencia.

En segundo lugar, o famoso «pacto de silencio», que, con todo, pouco ten que ver coa retranqueira imaxe da súa firma “por uns solertes e astutos dirixentes políticos sobre o fondo dunha amnesia colectiva, dunha renuncia masiva provocada polo medo ou froito da ausencia dunha verdadeira cultura cívica” que ofrecía S. Juliá (2002)¹⁴. Si, en cambio, coa tácita decisión de renunciar a converter nun dos eixes do debate político e social —e, por conseguinte, de furtar tal debate á sociedade, como recoñeceu o propio Felipe González¹⁵—, os aspectos máis comprometidos da guerra civil e a ditadura e de non crear as tribunas adecuadas, que é unha forma máis de silenciar, ós que —en verdade minoría— o pretendían.

As investigacións dos historiadores que se embarcaron na difícil tarefa de desempoar esta parte do pasado quedaron circunscritas aos círculos académicos e universitarios sen que chegasen ao gran público nin interesasen aos medios de comunicación. En consecuencia, foi coma se coa amnistía política tamén houberse prescrito o dereito a coñecer —algo que non é exactamente coincidente co feito de que durante a transición non se falase ou escribise sobre a guerra civil ou a represión— ou se con ela tamén se houberse amnistiado ás ideas que sustentaran ao réxime. Non faltaron voces que advertiron deste perigo dende a prensa da época con gran lucidez: “(...) a tentativa de acompañar a amnistía xurídica dos presuntos delitos de guerra cunha amnesia histórica do acontecido entre 1936 e 1939 sería un autoengaño inxenuo e ineficaz. A sociedade española contemporánea foi modelada nas súas realidades e nas súas ausencias polo conflito fratricida que estalou fai máis de corenta anos. Cando os recordos cristalizaron en institucións e en pautas de comportamento, resulta inútil tratar de facelos desaparecer mediante exorcismos, coma se fosen fantasmas?”¹⁶.

Este «pacto» tivo o seu necesario correlato no «esquecemento». Ou, para ser exactos, nos múltiples «esquecementos», que constitúen o terceiro elemento a ter en conta no proceso de reconstrución desa «memoria adecuada». Porque a carón do «esquecemento» que non ten máis razón de ser que a distancia temporal coexistiu o esquecemento imposto polas instancias represivas e propagandísticas do réxime franquista e polo silencio sacralizado durante a transición. E ao seu lado o «esquecemento autoinducido», que resulta da autocensura do propio suxeito para desterrar experiencias que son percibidas obxetivamente como algo negativo ou inadecuado para a conxuntura en que lle tocaba desenvolver a súa existencia —os efectos do fracasado golpe de estado de febreiro de 1981 sobre os intentos de recuperación da memoria dos vencidos son neste sentido paradigmáticos¹⁷— ou, simplemente, para poder «seguir adiante»

¹⁴ Como é coñecido, Santos Juliá tense oposto reiteradamente á tese da existencia dun «pacto de silencio» durante a transición, posición que mantivo no simposio *La cultura de la memoria. La memoria histórica en España y Alemania*, celebrado en Berlín en maio de 2005 como resultado da colaboración dos Institutos Cervantes e Goethe, onde sostivo que xa dende os anos 50 xurdiron en España voces críticas que reclamaban explicacións sobre o acontecido durante a guerra civil e alternativas ás versións oficiais. Mais recentemente, cfr. Juliá (dir) (2006).

¹⁵ Vid. *El País*, 22-IV-2001.

¹⁶ *El País*, 7-I-1977.

¹⁷ Así se recoñece, por exemplo, no texto presentado por Monserrat Sans ante o Grupo de traballo da ONU sobre Desaparición Forzada en agosto de 2002 con relación ó medo que induciu ás “familias que trataban de abrir as fosas e recuperar ós seus desaparecidos” ata o punto de abandonar a súa empresa por temor a “que podería haber outra guerra civil ou se podería reproducir outra situación de dura represión como a que viviu a España gobernada por Franco”; outro tanto argumentase no escrito remitido pola Asociación para a Recuperación da Memoria Histórica (ARMH) aos partidos políticos no que se alude a que o intento de golpe induciu “a crenza de que a recente democracia española non podería soportar atoparse co seu propio pasado” (Silva y Macías, 2003: 352 y 360, respectivamente). A persistencia do medo nos familiares máis próximos dos asasinados é algo que os membros da ARMH constatan cada vez que se procede á apertura das fosas comúns nas que repousan os seus proxenitores (Silva, 2002: 14).

e encarar un proxecto de vida; e este último esquecemento, como o anterior, non só nace da represión, senón tamén da renuncia democrática a debater eses aspectos da ditadura e da presentación de tal decisión como a máis adecuada para a convivencia. É esa tentación do silencio e do esquecemento que tan ben describía J. Semprún (1995) en referencia á súa experiencia en Buchenwald: “Todos os supervivientes, os reaparecidos, coñecemos esa tentación de silencio: esa tentativa de borrar, ou polo menos de difuminar, o escándalo sobresaltado dunha memoria repleta de horror, mediante unha cura de silencio, unha paciente terapia de esquecemento. Ás veces, sen dúbida, contra devandita tentación, opoñéndonos a nós mesmos, á nosa tentativa de reconstruírnos unha identidade sobre a amnesia deliberada (...)”¹⁸.

Son eses, os «esquecementos que formaban parte do recordo», eses silencios dos que saben que é imposible contar pero que non poden calarse, os que convén ter presente para captar o verdadeiro significado da expresión. Eses son os «esquecementos» que coexistieron con todo aquilo que se decidiu «botar ao esquecemento», aos que tamén se refería o propio Santos Juliá. O gran éxito da transición foi que a maioría da sociedade considerase como propia esa «memoria adecuada» e que aceptase, sen estridencias nin fracturas irreparables, que se impuxesen determinados límites ás representacións do pasado, creando así eses «espazos baleiros» da ficción literaria; eses mundos e eses tempos que non se relatan expresamente e nos que o que se cala ou se exclúe é tanto ou máis importante que o que se narra.

O último elemento a analizar é o da «amnesia», resultante, dalgún modo, dos dous elementos anteriores e que se incorpora como un compoñente máis da «memoria adecuada». A «amnesia» é o resultado de negar a memoria daqueles aspectos que o «pacto de silencio» excluía do debate político e social e os múltiples «esquecementos» traduciran nun máis ou menos deliberado exercicio de non ter en conta: o exilio, os elementos diferenciais de cada represión, as responsabilidades contraídas por asasinados e torturadores, a depuración do aparello e a burocracia franquista, o idéntico recoñecemento para as vítimas e os mutilados de ambos os dous bandos, a dignificación dos combatentes antifranquistas da posguerra, a rehabilitación e indemnización dos sometidos a responsabilidade administrativa, a homenaxe aos membros das Brigadas Internacionais —é moi significativo que, cando se realizou por fin, nin o Xefe do Estado nin José María Aznar, entón presidente do Goberno, acudisen ao acto co argumento de que tampouco recibiran aos voluntarios da «División Azul»—, a responsabilidade dos poderes públicos no impulso de políticas da memoria respectuosas cos vencidos, etc.

O lóxico resultado deste proceso foi o escaso interese do poder público por fomentar as «políticas da memoria» que significasen unha reparación moral e simbólica para as vítimas en forma de rehabilitación pública, recoñecemento do seu sufrimento e perpetuación da súa achega en monumentos e cerimonias (Barahona, Aguilar e González, eds., 2002: 44). De feito, a maior parte dos esforzos continuaron na dirección de situar no mesmo plano a uns e a outros, coma se o transcurso do tempo puidese nivelar a loita pola liberdade e pola súa liquidación.

En base a todos estes elementos que integran a «memoria adecuada» e á propia praxe política fóronse articulando os novos referentes míticos da renovada identidade nacional: convivencia en paz fronte a enfrontamento civil; reconciliación fronte a

¹⁸ A escritora Josefina Aldecoa, pertencente á xeración dos cincuenta, tamén se refería á existencia dun «olvido voluntario» consensuado nos anos da transición democrática que comenzaba a ser transgredido a principios dos noventa (cit. en Mir, 2000: 11).

fractura; consenso de todos fronte a imposición duns; modernización fronte a atraso; europeización fronte a illamento, normalidade fronte a excepcionalidade no proceso de construción histórica... «Míticos» non no sentido de que fosen falsos —deixemos de lado o debate da súa verdadeira dimensión e os seus propios límites—, senón en tanto que se construíron sobre o escaso interese por rastrexar o pasado máis recente e incómodo; por incorporar aqueles elementos que casaban dificilmente cos retos inmediatos que debía enfrontar a sociedade española e co significado que se pretendía atribuírlles. Xa que logo, esa memoria adecuada perseverou na negativa a asumir criticamente o pasado; continúa construíndose amparada na lexitimación de determinadas exclusións —ben é verdade que non tan sangrantes como na etapa anterior—; persiste na identificación de desmemoria con esquecemento e reconciliación e, por conseguinte, seguía a ser unha memoria defectuosa. Haberá que agardar ata a segunda metade dos anos noventa para que a conxuntura política e a irrupción pública dunha nova xeración que acadara xa a súa «maioría de idade social» se conxuguen para, outra volta, reabrir o sempre inacabado debate sobre o noso pasado inmediato.

BIBLIOGRAFÍA

- Aguilar Fernández, P. (1996), *Memoria y olvido de la Guerra Civil Española*, Madrid, Alianza.
- Alarcon, J. (1978²), *Resumen Político de la Paz de Franco* (1 de abril 1939-20 de noviembre 1975), Madrid, Vasallo de Mumbert editor (or. de 1977).
- Alted, A. (coord.) (1998), *Entre el pasado y el presente. Historia y memoria*, Madrid, UNED.
- Álvarez de Miranda, F. (1985), *Del «contubernio» al consenso*, Barcelona, Planeta.
- Anes y Álvarez De Castrillón, G. (2002), “Introducción”, en *Veinticinco años de reinado de S. M. Don Juan Carlos I*, Madrid, Espasa-Calpe, pp. 11-20.
- Avilés Farré, J. Y J. Gil Pecharromán (1989), “El cincuentenario de la Guerra Civil. Un comentario bibliográfico”, *Historia Social*, nº 5, pp. 147-155.
- Aróstegui Sánchez, J. (1986), “Vademécum para una rememoración”, *Arbor*, nº 491-492, pp. 9-24.
- Arrarás, J. (1940-44), *Historia de la Cruzada*, Madrid, Ediciones Nacionales.
- Barahona De Brito, A., P. Aguilar Fernández Y C. González Enríquez (eds.) (2002), *Las políticas hacia el pasado. Juicios, depuraciones, perdón y olvido en las nuevas democracias*, Madrid, Istmo.
- Bertrán Güell, F., *Momentos interesantes de la Historia de España en este siglo: Preparación y desarrollo del Alzamiento Nacional*, Valladolid, 1939.
- Casanova, J. (2001), *La Iglesia de Franco*, Madrid, Ed. Temas de Hoy.
- Casanova Nuez, E., “Los círculos del odio: represión y memoria en la provincia de Teruel, 1936-1945”, en *Actas del V Congreso de la Asociación de Historia Contemporánea*, Valencia, Fundación Cañada-Blanc, 2000, pp. 315-320.
- Cebrián, J. L. (1986), “La memoria histórica”, *El País*, 18 de julio.
- Chueca Rodríguez, R. L. (1983), *El fascismo en los comienzos del régimen de Franco. Un estudio sobre FET-JONS*, Madrid, CIS.
- Díaz-Plaja, F., *La guerra de España en sus documentos*, Madrid, Sarpe.
- Duch Plana, M. (1996), *Reus sota el primer franquismo, 1939-1951*, Reus, Associació d' estudis Reusencs.

- Elorza, A. (2004), "El hilo de la memoria", *El País*, 17 de julio.
- Gallo Llamas, E. (1937), *Galicia por la nueva España*, Lugo, Tip. La Voz de la Verdad.
- Garagorri, P. (1970), *Introducción a Ortega*, Madrid, Alianza Editorial.
- Getino, L. (1937), *Justicia y carácter de la guerra nacional española*, Salamanca, Imprenta Comercial Salmantina.
- Gil Vico, P. (1998), "Ideología y represión: la Causa General. Evolución histórica de un mecanismo jurídico-político del régimen franquista", *Revista de Estudios Políticos*, nº 101, pp. 159-189.
- González Martínez, C. (1993a), "La Causa General de Murcia. Técnicas de estudio", en I. Sánchez, M. Ortiz y D. Ruiz (Coords.), *España franquista. Causa General y Actitudes sociales ante la Dictadura*, Servicio de Publicaciones de la Universidad de Castilla-La Mancha, pp. 63-77.
- (1993b), "Justicia franquista: Los Libertarios en la Causa General de Murcia", en *Memorias de las III Jornadas Internacionales de Debate Libertario. La oposición libertaria al régimen de Franco, Valencia, junio de 1990*, Madrid, Fundación Salvador Seguí, pp. 539-562.
- Halbwachs, M. (2004a), *Los marcos sociales de la memoria*, Barcelona, Anthropos.
- (2004b), *La memoria colectiva*, Zaragoza, Prensas Universitarias de Zaragoza.
- Jackson, G. (1965), *The Spanish Republic and the Civil War (1931-1939)*, Princeton-New Jersey, Princeton University Press.
- Juliá, S. (2002), "Echar al olvido", *El País*, 15 de junio.
- (dir.) (2006), *Memoria de la guerra y del franquismo*, Madrid, Santillana.
- La Porte, M^a. T. (1992), *La política europea del régimen de Franco (1957-1962)*, Pamplona, Ediciones de la Universidad de Navarra.
- Le Goff, J. (1991), *El orden de la memoria. El tiempo como imaginario*, Barcelona, Paidós.
- Mir Cucó, C. (2000), *Vivir es sobrevivir. Justicia, orden y marginación en la Cataluña rural de posguerra*, Lleida, Ed. Milenio.
- Molinero, C. (2004), "Memoria y democracia", *El País*, 7 de noviembre.
- Moure Mariño, L. (1939), *Galicia en la Guerra*, Madrid, Ediciones Españolas.
- Navarro, V. (2000), "La transición no fue modélica", *El País*, 17 de octubre.
- Nora, P. (1984), "Entre Mémoire et Histoire. Le problème des lieux", en P. Nora (coord.), *Les lieux de mémoire. La République*, París, Gallimard.
- Ortiz Heras, M. (2000), "Introducción", en M. Ortiz Heras (coord.), *La Guerra Civil en Castilla-La Mancha. De El Alcázar a los Llanos*, Madrid, Celeste Ediciones, pp. 13-33.
- Pemartín Sanjuán, J. (1938), *Los orígenes del Movimiento*, Burgos, Publicaciones del Ministerio de Educación Nacional.
- Pérez Díaz, V., (1991), *Emergencia de la España democrática: la «invención» de una tradición*, Madrid, Instituto Juan March.
- (1996) *España puesta a prueba, 1976-1996*, Madrid, Alianza.
- Pérez Madrigal, J. (1961), *España a dos voces. Los infundios y la Historia*, Madrid, E.A.S.A.
- Pérez Royo, J. (1997), "Educar ciudadanos", *El País*, 25 de diciembre.
- Prada Rodríguez, J. (2000), "Historia enseñada. Una reflexión a la luz del debate de las Humanidades", en *Actas del V Congreso de la Asociación de Historia Contemporánea*, Valencia, Fundación Cañada-Blanc, pp. 127-135.

- Reig Tapia, A. (1999), *Memoria de la Guerra Civil. Los mitos de la tribu*, Madrid, Alianza.
- Ricoeur, P. (2003), *La memoria, la historia, el olvido*, Madrid, Trotta.
- Ruiz Carnicer, M. A. (1996), *El Sindicato Español Universitario (SEU), 1939-1965. La socialización política de la juventud universitaria en el franquismo*, Madrid, Siglo XXI.
- Ruiz-Vargas, J. M. (comp.), *Claves de la memoria*, Madrid, Trotta.
- Salas Larrazábal, R. (1973), *Historia del Ejército Popular de la República*, Madrid, Editora Nacional.
- Saez Marín, J. (1988), *El Frente de Juventudes. Política de juventud en la España de la posguerra (1937-1960)*, Madrid, Siglo XXI.
- Sánchez Recio, G. (1993), "La 'Causa General' como fuente para la investigación histórica", en I. Sánchez, M. Ortiz y D. Ruiz (coords.) (1993), *España franquista. Causa General y Actitudes sociales ante la Dictadura*, Servicio de Publicaciones de la Universidad de Castilla-La Mancha, 1993, pp. 23-28.
- (1999), "Líneas de investigación y debate historiográfico", *Ayer*, nº 33, pp. 17-40.
- y J. M., Santacreu Soler (1986), "La Causa General: fuente para el estudio de la rebelión y de la guerra civil", *Arbor*, nº 491-492, pp. 217-230.
- Sartorius, N. Y J. Alfaya (1999), *La memoria insumisa*, Madrid, Espasa-Calpe.
- Satrústegui, J. (ed.) (1993), *Cuando la transición se hizo posible. El «contubernio de Múnich»*, Madrid, Tecnos.
- Semprún, J. (1995), "Memoria del ex deportado 44.904", *El País*, 14 de abril.
- Sevillano Calero, F. (1998), *Propaganda y medios de comunicación en el franquismo (1936-1951)*, Alicante, Publicaciones de la Universidad.
- (2003), "La construcción de la memoria y el olvido en la España democrática", en *Ayer*, 52, pp. 297-319.
- Silva, E. (2002), "Las tareas pendientes", *El País*, 15 de diciembre.
- Y S. Macías (2003), *Las fosas de Franco. Los republicanos que el dictador dejó en las cunetas*, Madrid, Temas de Hoy.
- Silva Ferreiro, M. (1938), *Galicia y el Movimiento Nacional. Páginas Históricas*, Santiago, Imprenta y Enc. del Seminario Conciliar.
- Solana, J. (1985), "Una democracia con memoria histórica", *El País*, 22 de noviembre.
- Solé I Sabaté, J. M. (1993), "La Justicia catalana franquista y sus fuentes", en I. Sánchez, M. Ortiz y D. Ruiz (coords.), *España franquista. Causa General y Actitudes sociales ante la Dictadura*, Servicio de Publicaciones de la Universidad de Castilla-La Mancha, pp. 87-91
- Soria Olmedo, A. (2004), "Lorca en Víznar: memoria pública, memoria privada", *El País*, 17 de septiembre.
- Southworth, H. R. (1986), "La memoria histórica", *El País*, 9 de enero.
- Todorov, T. (2000), *Los abusos de la memoria*, Barcelona, Paidós.
- *Memoria del mal, tentación del bien. Indagación sobre el siglo XX*, Barcelona, Península.
- Tusell, J. (1997), "El caso de la desmemoria", *El País*, 27 de junio.
- Vilar, P. (1987), "Mensaje al Homenaje a las víctimas del franquismo", en P. Vilar, *Sobre 1936 y otros escritos*, Madrid, eds. VOSA.
- Villares, R. (1998), "Razón y oportunidad de un encuentro", *Ayer*, nº 30, pp. 11-14.
- (1939), *Dictamen de la comisión sobre ilegitimidad de Poderes actuantes en 18 de julio de 1936*, Barcelona, Editora Nacional.
- (1962), *Contra la paz de España. Del pacto de San Sebastián (agosto de 1930) al pacto de Múnich (julio de 1962)*, Madrid, Prensa Gráfica-Ediciones del Movimiento.